

Sevda Tofiq qızı HACIYEVA, i.f.d.

Aidə Xeyrəddin qızı MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Texnologiya Universitetinin II kurs magistrantı

E-mail- aidamammadova98@gmail.com

**DAXİLİ İSTEHLAK BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ NƏZƏRİ KONSEPTUAL
YANAŞMALAR****Xülasə**

Məqalədə daxili istehlak bazarının tənzimlənməsi bazar transformasiyalarının başa çatdırılması problemləri sistemində xüsusi yer tutur.

İqtisadi böhranın müşahidə olunduğu ölkələrdə daxili bazarların strukturunda istehlak malları bazarı üstünlük təşkil edir. Uzun sürən sistem böhranı şəraitində bütün növ bazarlar, ilk növbədə, daxili bazarın istehlak malları və xidmətləri ilə doldurulması maraqlarına xidmət etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, çünki əhalinin həyati əhəmiyyətli məhsul və xidmətlərə ilkin tələbatının təmin edilməsi prioritet məqsəddir.

Açar sözlər: Daxili istehlak, istehlak bazarı tənzimlənməsi, konseptual yanaşmalar, bazar iqtisadiyyatı, nəzəri yanaşma

UOT: 339.18**JEL: H63****Giriş**

Daxili istehlak bazarı onu digər bazar növlərindən, xüsusən də sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi aşağı olan ölkələrdən fərqləndirən çox spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu, onun həm reproduktiv proseslər sistemində, həm də cəmiyyətin sosial problemlərinin həllindəki roluna aiddir.

Daxili istehlak bazarının spesifikliyi ilk növbədə onunla müəyyən edilir ki, o, iqtisadiyyata sosial yönüm vermək funksiyalarını yerinə yetirir, insanın, bioloji varlığın ilkin tələbatlarının və ikinci dərəcəli, sosial ehtiyaclarının ödənilməsi maraqlarına xidmət edir. Bu, hər bir ayrı-ayrı ölkənin xüsusiyyətlərini və istehlak bazarının fəaliyyət parametrlərini müəyyən edən spesifik şərtləri nəzərə almaqla, onun əsas parametrlərinin tənzimlənməsinə fəal dövlət müdaxiləsini zəruri edir.

İstehlak bazarı bazar iqtisadiyyatının təkrar istehsal prosesinin ən mühüm struktur formalaşdıran elementi kimi çıxış edərək, əmtə-pul münasibətləri qanunlarına uyğun olaraq əmtə axınlarının hərəkətini təmin edir. Məhz istehlak bazarı təkrar istehsal proseslərinin yekun həlqəsidir, çünki sonuncunun bütün dövrləri - istehsal, bölgü, mübadilə, istehlak son nəticədə insanların ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, bütün

bazarlar sistemi ilə üzvi şəkildə bağlıdır və onların hər biri ilə fəal qarşılıqlı əlaqədədir [1].

İqtisadi kateqoriyalar və təkrar istehsal prosesləri sistemində ehtiyacların və istehlakın rolu haqqında nəzəri məlumatlara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, istehlak bazarı mahiyyət etibarilə təkrar istehsal prosesini təmin edən bütün bazarlar toplusunda əsas amil kimi çıxış edir.

İstehlak bazarının təkrar istehsal prosesləri sistemində yeri və rolu, onun atributları - tələb, təklif, qiymətə dair metodoloji mövqeyə əsaslanaraq, bu bazarı təkcə mübadilə sferasına, əmtəə dövriyyəsinə, istehsalçılar arasında əlaqəyə aid etmək olmaz və bu cür yanaşma onun əsas məzmununu zəiflədir.

Sosial əmək bölgüsü prinsiplərinə əsaslanan bu bazar istehsalçıları alıcılarla əlaqələndirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və mahiyyət etibarilə sadəcə infrastruktur elementi deyil. İstehlak bazarı, digər bazar növləri kimi, sistemli xüsusiyyətlərə və vahid struktur məzmununa malikdir.

Beləliklə, onun çox funksional məqsədi malların hərəkəti ilə bağlı iqtisadi münasibətlər çərçivəsində həm tələb və təklif sferasının nümayəndələrinin, həm də onların maraqlarının birləşməsinə, vasitəçi əlaqələrinin mövcudluğunu əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bu, ən azı, bu ba-

zarda həm istehsalçıların, həm də alıcılara (istehlakçılara) mal və xidmətlər gətirən ara bağlantıların (infrastrukturun) mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq, fikrimizcə, istehlak bazarı istehlak mallarının və xidmətlərinin istehsalı, bölüşdürülməsi, mübadiləsi və istehlakı nəticəsində yaranan iqtisadi münasibətlər sistemi kimi müəyyən edilməlidir [1].

İstehlak bazarı ilə dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin sosial siyasətinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəzəri səviyyədə aparılan təhlili onların son məqsədlərinin vəhdəti nöqtəyi-nəzərindən ayrılmazlığını göstərir.

Onların birgəyaşayışının birləşdirici başlanğıcı insanların dolanışıqlarını və bütövlükdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən mallara və xidmətlərə olan tələbatlarının ödənilməsində məqsədli fəaliyyət (bazar) və həyata keçirilməsi (siyasəti) vektorunun ümumiliyidir.

Sosial-iqtisadi sahədə islahatların prioritet hədəflərinin həyata keçirilməsi yalnız insanların fəallığının zəifləməsi, onların həyat perspektivlərinin olmamasına alışması meyillərini aradan qaldırmaqla mümkündür tale ilə barışmaq və yoxsulluq zonasının genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq, hətta tamamilə zəruri məhsulların istehlakının azaldığı və qiymətlərin daimi yüksəlməsi səbəbindən malların getdikcə daha ucuzlaşdığı zaman ehtiyaclarının məhdudlaşdırılmasına uyğunlaşmaq. Söhbət mahiyyət etibarilə, islahatlar prosesində maddi və mənəvi nemətlərin təmin edilməsinin və istehlakçı davranışının yeni modelinin formalaşdırılmasından gedir ki, bu da yoxsulluqla mübarizə proqramlarının strateji komponentləri kimi çıxış etməlidir.

Ehtiyacların ödənilməsinin bu modeli böyük ölçüdə iqtisadi artımın istehlakçıların maraqlarına tabe edilməsi şəxsi inkişaf ilə əlaqələndirilir və onun elementləri istehlakçıların istehsalçılara iqtisadi təzyiq mexanizmlərinin formalaşdırılması, cəmiyyət üzvlərinin iqtisadi fəallığını stimullaşdıraraq, yüksək gəlir və istehlak səviyyəsini təmin edən, habelə təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və s. sahələrdə xidmətlərin əlçatanlığını təmin etməklə şəxsiyyətin inkişafına dövlətin dəstəyi və dövlət tərəfindən şərait yaradılmasıdır [2].

Yuxarıda aparılmış qısa nəzəri və məntiqi təhlil ümumən insanların ehtiyaclarının ödənilməsi probleminin sosial siyasət sistemində, xüsusən də

onların həyatı əhəmiyyətli məhsul və xidmətlərdən istehlak baxımından nə qədər vacib olduğunu göstərir.

Daxili istehlak bazarının spesifikliyi ilk növbədə onunla müəyyən edilir ki, o, iqtisadiyyata sosial yönüm vermək funksiyalarını yerinə yetirir, insanın həm bioloji varlıq kimi ilkin ehtiyaclarını, həm də onun ikinci dərəcəli, sosial ehtiyaclarını ödəmək maraqlarına xidmət edir. Bu, onun əsas parametrlərinin tənzimlənməsinə dövlətin aktiv müdaxiləsinin zəruriliyini müəyyən edir.

İstehlak bazarının dövlət tənzimlənməsi tələb və təklif qanunu, istehlakçıların bazar davranışı (istehlakçı seçiminin xüsusiyyətləri) ilə müəyyən edilən ona xas olan təbii qanunların nəzərə alınmasına əsaslanmalıdır.

Əhalinin səmərəli tələbinin tənzimlənməsi zərurəti “gəlir effektinin” olması ilə əsaslandırılırsa, təklifin tənzimlənməsi “əvəzətmə effekti”nin optimallaşdırılmasına yönəldilməlidir. Fikrimizcə, istehlak bazarının tənzimlənməsi siyasətində əsas istinad nöqtəsi əhalinin istehlakçı davranışdır. İstehlak bazarının tənzimlənməsi tədbirləri bir tərəfdən əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin dəstəklənməsinə, digər tərəfdən isə bazarı yüksək keyfiyyətli istehlak malları və xidmətləri ilə doyurmağa hesablanmış sənaye sahələrinin inkişafına yönəldilməlidir.

İstehlak bazarının dövlət tənzimlənməsinin “nöqtələrinin” seçimi bazar tutumunun qiymətləndirilməsinə, tələb və təklifin elastikliyinə müəyyən edilməsinə əsaslanmalıdır. Bu cür yanaşmanın əhəmiyyəti onunla müəyyən edilir ki, bu, onu müəyyən edən amillərdən asılı olaraq istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinin dəyişmə dərəcəsini xarakterizə etməyə imkan verir. Eyni zamanda, istehlak mallarına tələbin elastikliyinə təyin edərkən, fikrimizcə, nəzərə almaq lazımdır ki, gəlir tələbin səviyyəsini müəyyən edən amil kimi, artıq, sanki, qiymət amilini özündə cəmləşdirir [2].

İstehlakçının mövqeyindən yalnız “gəlir” anlayışı deyil, “real gəlir” anlayışı var, yəni alıcı həmişə gəlirlə müəyyən edilən tələbinin dəyərini müəyyən məhsulların qiymətləri ilə əlaqələndirir, çünki istehlakın özü, bir qayda olaraq, xalis gəlir funksiyasıdır.

Digər tərəfdən, elastiklik əmsallarını “ümumi tələb” və “ümumi təklif” əsasında deyil, müvafiq

məhsulların istehlakının gəlir səviyyəsindən asılılığı əsasında hesablamaq bizə məqsədəuyğun görünür.

Sonuncu, elastiklik əmsalını "əsaslandırır", ona dövlətin tələbata və müəyyən dərəcədə təklifə təsir nöqtələrinin seçilməsinə xidmət etmək funksiyasını verir.

Tələb və təklifin elastikliyinə müəyyən edilməsinin metodoloji əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bazar konyukturasının onu müəyyən edən amillərdən və şərtlərdən asılılığının kəmiyyət ölçüsü kimi çıxış edir.

Elə ehtiyaclar var ki, onları "təbii" kimi xarakterizə etmək olar, muxtar xarakter daşıyır, həmişə və təklifdən asılı olmayaraq mövcuddur.

Bunlara, məsələn, ən sadə qida məhsulları və qeyri-ərzaq ehtiyacı daxildir. Onların istehlakının minimum həddi fərdin sadə təkrar istehsalı ilə müəyyən edilir. Onların qorunub saxlanması, fikrimizcə, xüsusilə həyati əhəmiyyətli məhsulların istehsalını və əhalinin minimum istehlak büdcəsini təmin etmək baxımından dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac duyur.

İstehlak bazarında yüksək səviyyədə tarazlıq olsa belə, dövlət birbaşa və dolayı tənzimləmə tədbirlərindən istifadə edərək istehsalçılara münbit şərait yaratmaqla, əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməklə ona müvafiq təsir göstərir [3].

Daxili istehlak bazarında təklifin həcmi müəyyən edən məcmu tələb əhalinin istehlak məqsədləri üçün yönəldilmiş gəlirlərinin məbləğindən yaranır.

Əhalinin gəlir səviyyəsini təhlili zamanı onun alıcılıq qabiliyyətinin ölçülməsi böyük nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Sonuncu gəlirin pul hissəsinin istehlak qiymətlərinin dəyişməsinə uyğunlaşdırılması əsasında müəyyən edilir və real gəlir kimi çıxış edir.

Təhlil göstərir ki, əhalinin məcmu gəlirlərinin strukturunda əmək haqqının xüsusi çəkisinin aşağı olduğu və digər mənbələrdən əldə olunan gəlirlərin onun ümumi dəyərinin 2/3-dən çox olduğu şəraitdə real səmərəliliyi müəyyən etmək həmişə mümkün olmur [3].

Burada təkcə iqtisadi (məcburi ödənişlərin artmasının qarşısını almaq üçün gəlirin gizlədilməsi) deyil, həm də psixoloji və hüquqi (qanunla təqib olunan kölgə fəaliyyətləri) amillərin təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Buna görə də, fikrimizcə, gəlir səviyyəsini göstəricilərini ev təsərrüfatlarının xərclərinin

strukturunun göstəriciləri ilə, habelə istehlak xərclərinin standart istehlak səbətlərinin ölçüsünə uyğunluğu ilə əlavə etməklə effektiv tələbin real dəyərini müəyyən etmək metodoloji cəhətdən qanunauyğundur [4].

Ev təsərrüfatlarının xərclərinin onların gəlir səviyyəsindən asılılığının ümumən "düzgün" mənzərəsi ilə eyni zamanda üstünlük təşkil etməyə doğru kəskin "axın" və son illərdə hətta istehlak xərclərinin, xüsusən də ərzaq məhsullarının artımı müşahidə olunur.

İstehlak xərclərinin 9/10-dan çox, sonuncunun tərkibində isə ərzaq məhsullarının alınması xərclərinin 8/10-dən çox olduğu ölkə əhalisinin xərclərinin hipertrofik strukturuna əhalinin həyat səviyyəsini çox aşağı olması sübutdur. Əhalinin məcmu gəlirlərindən istifadənin belə strukturu müəyyən dərəcədə mübadilə mərhələsi olmadan baş verən, öz istehsalı olan məhsul və xidmətlərin əhalinin istehlakı hesabına səmərəli istehlak tələbinin azalması ilə xarakterizə olunur.

Əsasən aşağı gəlir səviyyəsi ilə bağlı olan bu tələb tərkibinin zaman keçdikcə ənənəyə çevrilməsi davamlılığı təklif tərəfinə mənfi təsir edəcək arzuolunmaz istehlak mədəniyyəti yarada bilər.

Müasir şəraitdə istehlak bazarında səmərəli tələbin tənzimlənməsinə əsas konseptual yanaşma, fikrimizcə, diqqətin sosialist cəmiyyətinə xas olan dövlətin paylayıcı rolundan, bu sahədə üstünlük təşkil edən tənzimləyici funksiyalarının gücləndirilməsi və əhalinin gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsi keçidindən ibarətdir. Bu nəticə bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı şəraitində sosial-iqtisadi proseslərin tənzimləyicilərinin rolunun əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdiyi metodoloji mövqedən irəli gəlir.

İqtisadi nəzəriyyə öz tədqiqatı çərçivəsində qalaraq, paylama münasibətləri sferasında dövlət tənzimlənməsi ilə bazarın özünü-təşkil edən arasındakı əlaqəyə getdikcə daha çox diqqət yetirir.

Həyat səviyyəsini sabitləşdirilməsinə yönəlməmiş sosial proqramlara əsaslanan əhalinin gəlirlərinin və istehlakının birbaşa və dolayı yolla tənzimlənməsi tədbirləri əmtəə və xidmətlərin istehsalını stimullaşdırır və son nəticədə tarazlığın əldə edilməsinə töhfə verən istehlak tələbinin genişləndirilməsinə hesablanıb [4].

Gəlirlərin idarə edilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının ümumi strategiyası çərçivəsində həyata keçirilməli və onun dəyişikliklərinə uyğun

olaraq düzəldilməlidir. Eyni zamanda, gəlirlərin tənzimlənməsi mexanizmi gəlir və istehlak səviyyəsinin dövlət korreksiyasının bəzi tədbirlərini müəyyən edən qanunlara və normativ sənədlərə (aktlara) əsaslanmalıdır.

Sosial-iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin ümumi sistemi çərçivəsində gəlir siyasətinin həyata keçirilməsinin ən mühüm istiqamətləri aşağıdakılardır:

- əhalinin ən az təminatlı təbəqələrinin gəlirlərinin səviyyəsinin və elmi əsaslandırılmış yaşayış minimumunun dəyərinin təmin edilməsi;

- İstehlak bazarında qiymətlərin artımı ilə müqayisədə, xüsusən də istehlak kompleksi məhsullarının qiymətlərinin əsassız olaraq artırılmasının məhdudlaşdırılması və pul gəlirlərinin vaxtında indeksləşdirilməsi yolu ilə ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin qabaqlayıcı artımının təmin edilməsi;

- yoxsulluğun azaldılması və əhalinin müxtəlif təbəqələrinin gəlirlərinin əsassız olaraq kəskin differensiallaşdırılmasının yumşaldılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- işləyən vətəndaşlar üçün gəlir yaratma amilləri sistemində əmək haqqının rolunun artırılması;

- pensiya və müavinətlərə real iqtisadi məna (məzmun) verilməsi - pensiyaçıların və müavinət alanların minimum istehlakçılarının məmnunluğu;

- əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi nöqtəyi-nəzərindən məqbul olan gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi sisteminin inkişafı.

Gəlirlərin formalaşmasında ən mühüm sistem formalaşdırıcı amil qanunla müəyyən edilmiş minimum istehlak büdcəsidir [4].

Onun dəyəri müəyyən edilərkən insanların sırf fizioloji tələbatları ilə yanaşı, müxtəlif ölkə və millətlərin nümayəndələrinin sosial (prestij, ləyaqət) və psixoloji amillərini, adət-ənənələrini və müəyyən edilmiş "istehlak mədəniyyəti" standartlarını nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadiyyat, fiziologiya, demografiya və digər sahələrdə istehlak mallarının və xidmətlərin həyati əhəmiyyətli həcmnin və keyfiyyətinin bioloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əhalinin istehlakının minimum hədlərini elmi cəhətdən əsaslandırmaq üçün ciddi elmi tədqiqatlar insan, milli adət-ənənələr, ölkənin təbii-iqlim şəraiti tələb olunur.

Yalnız bu halda məqsədyönlü sosial siyasət, əhalinin müxtəlif qruplarının gəlirlərinin tənzimlənməsi və istehlakının həcmnin və strukturunun müəyyən edilməsi, minimum əmək haqqının və yaşa görə pensiyaların əsaslandırılması, əmək pensiyalarının aşağı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, vətəndaşlara müxtəlif növ sosial ödənişlər və maddi yardım almaq hüququ verən gəlir ^{TM}, cari və gələcək sosial proqramların həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maddi və maliyyə resurslarının qiymətləndirilməsi və əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə ünvanlı yardımın göstərilməsi mümkün olur.

Əmək haqqının təşkilat sistemində dövlət müdaxiləsi bazar tənzimləmə mexanizmləri ilə üzvi şəkildə əlaqələndirilməlidir. Əmək haqqının təşkilatların fəaliyyətinin yekun nəticələri ilə əlaqələndirilməsi prinsipindən təcridən imtina edilməlidir, çünki belə bir təcrübə zərərli müəssisələrdə iqtisadi böhranın yükünü işçilərin üzərinə qoyur və əksinə, əmək haqqının əsassız yüksək səviyyəsinə kömək edir.

Əhalinin gəlirlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin təsirli rıçaqlarından biri minimum əmək haqqının qanunvericiliklə müəyyən edilməsidir. Ölkədə minimum əmək haqqı ayrı-ayrı zonaların regional və iqlim şəraiti, o cümlədən, mal və xidmətlərin minimum istehlak toplusunun dəyəri nəzərə alınmadan müəyyən edilir.

Bu sosial standartın əhalinin gəlirlərinin və səmərəli tələbinin tənzimlənməsinin effektiv vasitəsinə çevrilməsi onun təcridən minimum əmək haqqı ilə yaşayış minimumu arasında elmi əsaslandırılmış nisbətə (1,7: 1,0 nisbətində) çatdırılması zərurətini diktə edir, Bu dünyanın əksər ölkələrində ümumi qəbul edilmişdir. Milli səviyyədə minimum əmək haqqının orta əmək haqqından üstünlük təşkil edən səviyyəsinin faizi kimi müəyyən edilməsi təcrübəsi də diqqətəlayiqdir.

Məqalədə əhalinin gəlirlərinin vergitutma sistemlərinin köməyi ilə tənzimlənməsinə böyük diqqət yetirilir. Belə qənaətə gəlinir ki, vətəndaşların gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsi sistemi əhalinin pul gəlirlərinin alıcılıq qabiliyyətinin artırılmasına və onların ayrı-ayrı işçi qrupları, məşğulluq sahələri, mülkiyyət formaları və s. ərazilər (regionlar), habelə təcridən əmək haqqına keçid zamanı vergitutma mənbələri qismində əlavə dəyər və mənfəət funksiyaları yerinə yetirilir [5].

Xüsusilə, respublikanın ümumi daxili məhsulunun 1/4 hissəsini təşkil edən kölgə fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərin vergiyə cəlb edilməsinin səmərəli yollarını tapmaq yolu ilə əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi sistemində vergilərin rolunun daha da artırılması təklif edilir.

İqtisadiyyatın istehlak kompleksinin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri, formalaşmaqda olan bazar münasibətləri şəraitində sonuncunun fəaliyyət göstərmə xüsusiyyətlərinin özü ilə müəyyən edilir. Bunlar sübut etdi ki, bazar amillərindən ən çox təsirlənən istehlak kompleksidir və əslində əhalinin səmərəli tələbindən tamamilə asılıdır [5].

İstehlak bazarının tənzimlənməsi prosesinin əsas həlqələri; İstehsalçıların maraqları nöqtəyindən istehlak bazarının müəyyən növ məhsullara, o cümlədən yeni məhsullara həssaslıq dərəcəsini müəyyən edən, sət rəqabət şəraitində istehlak bazarının hədəf seqmentlərinin və onun üzərində işləmə strategiyalarının, istehlakçıların müraciətlərini nəzərə almaqla müəssisənin bazarda fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması seçimi var.

Eyni zamanda, bütövlükdə istehlak bazarının və xüsusilə istehlak kompleksinin spesifikliyi, xüsusən də bazar tarazlığı vəziyyətinin formalaşdırılması maraqlarına uyğun olaraq, birbaşa və dolayı dövlət tənzimləmə üsullarından istifadəni nəzərdə tutur.

Müəssisə və təşkilatların mənfəətinin bəzən 2/3-yə çatan yüksək vergi dərəcələri dövlətin paralel olaraq həyata keçirdiyi sət maliyyə-kredit siyasəti şəraitində onların istehsal-kommersiya fəaliyyətinin və yaşamasının özü problemini şübhə altına alırdı.

İstehlak mallarının istehsalı, satışı və əhaliyə xidmətlər üzrə müəssisələrin, təşkilatların istehsal-kommersiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi nöqtəyindən vergitutma sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi marjinal vergi dərəcələrinin onların eyni vaxtda aşağı salınması fəaliyyətlərinin xarakterindən və şərtlərindən asılı olaraq müxtəlif istehsalçılar üçün diferensiallaşdırma, ehtiyatlılıq və sadəlik xarakterli vergilərin verilməsi, vergi islahatlarının vergi ödəyiciləri və büdcə üçün nəticələrinin ilkin qiymətləndirilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir [6].

İstehlak bazarının səmərəli fəaliyyəti adekvat infrastrukturun formalaşmasını və inkişafını

nəzərdə tutur. Sonuncu bazar rəqabətinin mahiyyəti ilə müəyyən edilir, bazar iştirakçılarını öz fəaliyyətlərinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi, təşkilat və institutların möhkəmlənməsi və inkişafı əsasında burada öz “niş”ini tapmağa sövq edir.

Eyni zamanda, respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının hazırkı mərhələsində istehlak bazarının infrastruktur kompleksinin əksər qurumlarının maliyyə çətinlikləri yaşadığı, infrastruktur kompleksinin isə formalaşma mərhələsində olduğu, dövlət tənzimlənməsi və onun inkişafına dövlət dəstəyi çox aktual görünür.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin mühüm istiqaməti istehlak bazarı infrastrukturunun inkişafı üçün müvafiq maliyyə dəstəyidir ki, bu da, fikrimizcə, həm birbaşa maliyyə inyeksiyaları, həm də dolayı maliyyə tənzimlənməsi formasında seçmə və məqsədyönlü olmalıdır.

Hal-hazırda obyektiv səbəblərdən çatışmayan həmin mal növləri üzrə daxili istehlak malları bazarını doldurmaq üçün fəaliyyət göstərən müəssisə və infrastruktur təşkilatlarına dolayı maliyyə dəstəyinin göstərilməsi də zəruri görünür. Onlar üçün vergi güzəştlərinin verilməsi, kreditlərə çıxış üçün əlverişli şəraitin yaradılması təklif edilir.

Vətəndaşlara uzunmüddətli malların kreditlə satışı sistemini canlandırmaq və respublika banklarının istehlak krediti, ipoteka krediti və lizinq sistemlərinin fəaliyyətini praktikada tətbiq etmək lazımdır ki, bu da onların konyukturasının yaxşılaşdırılmasına xidmət edir.

Onlar əmlak vergisinin dərəcəsinə, icarə haqqına, istehlak mallarının əsas növləri üzrə dövlət sifarişinin formalaşdırılmasına yenidən baxmalıdırlar ki, bu da ticarətin ayrı-ayrı əlaqələri arasında əmtəə ehtiyatlarının bölüşdürülməsini optimallaşdırmağa və əmtəə ehtiyatlarının çeşid strukturunu daha da təkmilləşdirməyə kömək edəcəkdir [6].

Xüsusilə kənd əhalisi üçün malların alınması imkanını təmin etmək, istehlak bazarının doyma səviyyəsini yüksəltmək, yeni məhsul və xidmətlərin istehsalını inkişaf etdirmək, o cümlədən qiymətqoyma sistemini təkmilləşdirmək fikrimizcə, geniş ticarət anbarları, ofislər və anbarlar şəbəkəsi də daxil olmaqla topdan, topdansatış və pərakəndə ticarət sistemini canlandırmaq lazımdır.

Pərakəndə ticarət obyektlərinin fəaliyyətinə səmərəli nəzarəti təmin etmək üçün kassa aparatları ilə işləyən ixtisaslaşmış şöbələri olan böyük supermarketlər təşkil etmək lazımdır.

İstehlak bazarının idarə edilməsi (tənzimləmə) sisteminin informasiya təminatı təkmilləşdirilməlidir. Bu sahədə mövcud olan statistik uçot sistemi idarə olunan obyektin vəziyyəti haqqında etibarlı təsəvvür əldə etmək üçün bütün növ bazarlar üzrə kütləvi statistik araşdırmalar, habelə vergi və digər dövlət idarəetmə xidmətlərinin yoxlanılması ilə sistemli şəkildə tamamlanmalıdır.

İstehlak bazarının sabitləşməsi və onun səmərəliliyinin artırılmasında müəyyənədiçilə amil mal və xidmətlər bazarlarının strukturlaşdırılmasına dövlət təsirinin gücləndirilməsidir. Bu, ticarət xidmətləri sektorundan respublika və yerli büdcələrə vergi daxilolmalarının artırılması zərurəti ilə əlaqədar xüsusilə vacibdir.

Eyni zamanda, istehlak bazarının və onun infrastrukturunun, regional məhsul çeşidi strukturunun ən mühüm parametrlərinə dövlətin təsir dairələrinin və miqyasının dəqiq müəyyən edilməsi çox vacibdir. Məhz bu yolda infrastrukturun və bütövlükdə istehlak bazarının elmi əsaslı modelini tənzimləmək mümkündür [7].

Nəticə

Daxili istehlak bazarının iqtisadi artımın və ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafının səmərəli amilə çevrilməsi maraqları onun fəaliyyətinin təşkilatı, iqtisadi və bir sıra digər aspektlərinin əhəmiyyətli dərəcədə transformasiyasını tələb edir. Bu onunla əlaqədardır ki, son illər respublika iqtisadiyyatı dinamik inkişaf edir, əhəlinin gəlirləri tədricən artır.

Son illər respublikanın sosial-iqtisadi inkişafındakı müsbət vəziyyət sabit tendensiyaya malikdir.

Ölkənin iqtisadi inkişafı üçün əlverişli ssenariyə əsasən, yaxın gələcəkdə istehlak bazarının mal və xidmətlərin təklifindən, eləcə də, əhəlinin səmərəli tələbindən yükü kəskin şəkildə arta bilər. Eyni zamanda, bu bazarın fəaliyyət mexanizmini əhəmiyyətli dərəcədə yenidən qurmaq və infrastrukturunu təkmilləşdirmək lazım gələcək.

Fikrimizcə, keçid iqtisadiyyatı şəraitində istehlak bazarının aktiv dövlət təsirinə ehtiyacı var.

Daxili istehlak bazarının əsas parametrlərinin “nöqtəsinin korreksiyası” üçün dövlət tədbirlərinin həyata keçirilməsi problemlərinin tədqiqi aktual olaraq qalır.

Təbii ki, istehlak malları bazarı kimi mürəkkəb “orqanizm” üçün dövlət tədbirləri ilə bazarın özünü tənzimləməsi arasındakı əlaqənin dəqiq kəmiyyət tərfi praktiki olaraq mümkün deyil. Bir-başa və dolayı dövlət müdaxiləsi müəllif tərəfindən əğlabatan maliyyə-kredit, vergi, gömrük, integrasiya siyasəti, müvafiq proqram və layihələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi, xüsusən də istehlak bazarı subyektlərinin davranışının tənzimlənməsi sahəsində görünür.

Daxili istehlak bazarının formalaşması, inkişafı və tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının və praktiki yanaşmalarının əsaslandırılması zərurəti hərtərəfli elmi araşdırmaya səbəb olmuşdur.

İstehlak bazarının formalaşmasının ümumi metodoloji problemlərinin tədqiqi mahiyyət etibarilə insanların tələbatları və onların ödənilməsi yolları elminin meydana çıxdığı andan başlayır. İqtisadi inkişaf, ümumən bazar sahəsində demək olar ki, hər hansı elmi inkişaf bu və ya digər şəkildə istehlak bazarına təsir göstərir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Quliyev F. “Ərzaq bazarının tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri”. Abstraksiya. 2006.
2. Aaker D. “Strategiya idarəetməsi”. 2007.
3. Герасименко В. “Теория переходной экономики”. 1997.
4. Менкью Г. “Основы экономики”. 1999.
5. МакКоннелл Н. Брю С. “Экономика: принципы, проблемы и политика”. 1992.
6. Чиркин В. “Государственное управление”. 2002 г.
7. Петрович М. “Социально-экономический механизм государственного регулирования потребительского рынка”. Аннотация, 2002

Севда Тофиг Гаджиева к. э. н.

Аида Хейрадин кызы Мамедова
Азербайджанский Технологический Университет

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ К РЕГУЛИРОВАНИЮ ВНУТРЕННЕГО ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО РЫНКА

Резюме

В статье регулирование отечественного потребительского рынка занимает особое место в системе проблем завершения рыночных преобразований.

В странах, где наблюдается экономический кризис, в структуре внутренних рынков преобладает рынок потребительских товаров. В условиях затяжного системного кризиса все виды рынков призваны служить прежде всего интересам наполнения внутреннего рынка потребительскими товарами и услугами, поскольку приоритетной целью является удовлетворение основных потребностей населения в жизненно важных товарах и услугах.

Ключевые слова: внутреннее потребление, потребительский рынок, регулирование, концептуальные подходы, рыночная экономика, теоретический подход.

Sevda Tofiq Hajiyeva, PhD in Economics

Aida Kheyrraddin gizi Mammadova
Azerbaijan Technological University

THEORETICAL CONCEPTUAL APPROACHES TO THE REGULATION OF THE INTERNAL CONSUMER MARKET

Summary

In the article, regulation of the domestic consumer market occupies a special place in the system of problems of completion of market transformations.

In the countries where the economic crisis is observed, the consumer goods market dominates the structure of the internal markets. In the conditions of a prolonged systemic crisis, all types of markets are designed primarily to serve the interests of filling the domestic market with consumer goods and services, since the priority goal is to satisfy the basic needs of the population for vital products and services.

Keywords: Domestic consumption, consumer market, regulation, conceptual approaches, market economy, theoretical approach